

Litteratur

ENKÖPINGS STADS HISTORIA TILL 1718

Enköpings stads historia, 1, Tiden till och med 1718, Av SVEN LJUNG, Enköping (tr. Lund), Stadsfullmäktige i Enköping, 1963. — 553 s. Ill. [Distribution: Gestbloms bokhandel, Enköping, Pris: hft. 35: —, bunden 43: —.]

Enköping omtalas första gången i en av ärkebiskop Stefan utfärdad och av bl. a. prosten Walterus bevittnad handling från 1164–1169 och var redan då huvudorten inom Fjädrundaland. När Enköping framträder som stad är ej känt. Det äldsta privilegiebrevet, från 1413, avser en redan existerande stad. Den äldsta uppgiften om borgare föreligger i ärkebiskop Jarlers överenskommelse av 1253 om hur tionde skulle erläggas. Franciskanerna, som för sitt uppehälle voro hänvisade till stads-samhällen, synas ha anlagt sitt kloster i Enköping tidigast 1250. Enköping existerade sålunda åtminstone vid 1200-talets mitt med visshet som stad.

Ortens uppkomst kom att gynnas av upptäckten av de mellansvenska gruvfälten på 1100-talet och handeln med metallprodukter, särskilt osmundjärn, var ännu vid 1600-talets början stadens främsta ehuru successivt avtagande inkomstkälla. Tjugondedagsmarknaden, som ägde rum på de inre grundare delarna av Enköpingsvikens is, var under hela medeltiden en årligen återkommande kommersiell händelse av verklig betydelse. Under denna tid inföll stadens blomstringstid, men med sin förmodligen kort före 1511 upptäckta silvergruva tog Sala under Vasatiden definitivt loven av Enköping och blev föremål för de styrandes speciella omvårdnad. Konkurrensen om det för smältningen nödvändiga kolet blev för stark. Dessutom började andra metoder att utvinna järn att komma till användning, vartill man i Enköping saknade både naturliga förutsättningar och kapital. Man måste istället söka sin utkomst inom andra näringsfång, och under Karl IX:s tid började Enköping, som ytterligare försvagats av eldsvådor 1572 och 1609, alltmer antaga den lilla idylliska trädgårdsstadens kända profil med odling och försälj-

ning av grönsaksprodukter m. m. på Stockholm och bergslagen som en allt viktigare inkomstkälla. Enligt tänkeböckernas vittnesbörd sträckte sig borgarnas odlingar långt utanför det egentliga stadsområdet. Fiske i Mälaren och ute i Bottenhavet, liksom fraktfart med skutor, spelade likaledes en roll. Tjugondedagsmarknaden, förmodligen en frimarknad, ägde fortfarande rum men var starkt lokalbetonad. Av stadens fyra tullar — Uppsalatullen, Litslenatullen, Västra Tullen och Sjöbommen — passerade främmande köpmän flitigast genom den förstnämnda, medan stadsborna själva under större delen av året vanligen begagnade sig av Sjötullsporten. Ännu en marknad, en höstmarknad, fick officiell bekräftelse först 1752.

Stadens styrelse under den äldsta tiden är ej med säkerhet känd, men ett råd hade i varje fall representerat staden vid tiondeöverenskommelsen 1253. Den efter tyskt mönster organiserade rådsstyrelsen med fogde och råd är av yngre datum men var införd före 1324 13/5, då den första gången omtalas i urkunderna (jfr GOTTHARD v. HANSEN, *Katalog des Revaler Stadtarchivs*, Reval 1896, s. 247). Från samma tid finnas avtryck av stadens större sekret; i mitten av 1300-talet tillkommer ett stadens sigill. Från 1391 härrör det första kända avtrycket av ett mindre sekret vid en urkund utfärdad av Enköpings två borgmästare, som därvid uppträda för första gången; i en viktig exkurs ha levnadsteckningar över dem och deras senare kända efterträdare samlats. En klarare bild av hur stadens styrelse fungerade är ej möjlig att få förrän efter 1540, det år, då tänkeboksserien börjar.

Under medeltiden funnos tre ordinära kyrkor: S. Ilian och S. Olavi i själva staden och den betydelsefullare Vårfrukyrkan i landsförsamlingen. S. Ilian var troligen, åtminstone under sin äldsta tid, annex till Vårfrukyrkan, som 1527 uppges ha S. Olavi som annex. Det må parentetiskt inskjutas, att förekomsten av en kyrka invigd till just S. Egidius, liksom S. Olavi omtalad första gången 1314, indicerar en förbindelse med bergsfolk, till vars stora skyddshelgon Egidius vid denna tid räknas. Tanken att S. Ilian möjligen varit tyskarnas speciella kyrka, såsom antydes på grund av legatens storlek i ett par testamenten, utgör intet hinder härför. I raden av kyrkoherdar tilldrar sig Gudmarus Friderici († 1389), som nu för första gången blivit föremål för en utförligare levnadsteckning, särskilt intresse, men vad man med visshet vet om honom är ej mycket, trots att han är en av huvudgestalterna i Vadstena klostrets äldsta historia. Med rätta framhålls, att födelseåret, som är okänt, måste sättas väsentligt tidigare än vad som hittills skett. Rörande hans

släktförhållanden antyder förf. en anknytning med Ulf Gudmarssons västgötasläkt; han uppges »säkerligen» icke vara född i Enköping. Förf. tar ej upp frågan, om Gudmundus var född inom ärkestiftet, vilket ju legat närmast till hands att förmoda med tanke på hans prästerliga befordran. Tidpunkten för hans många bokförvärv torde ej slutgiltigt kunna utredas, innan man vet mera om böckernas placering i Vadstena klosterbibliotek; det synes dock ej troligt, att han förvärvade sin samling under de jämförelsevis få åren som kyrkoherde vid Vårfrukyrkan. De tre titulaturerna, under vilka han uppträder i ägarenotiserna, antyda motsatsen.

En skola med förnåma anor fanns. Den mottog 1406 och 1418 vackra donationer av herrarna till fästet Mariuborg strax söder om staden. Vid det förra tillfället kom skolan i besittning av ett badhus och hade under en tid ett slags monopol på avgiftsbelagda bad. Skolan ägde om än i skiftande gestalt bestånd ännu på 1700-talet. Den äldsta anläggningen bör ha haft tillgång till en gudstjänstlokal av något slag, då viss andakt föreskrivits i donationsbrevet. Om det varit ett särskilt kapell eller ett altare i en av stadens kyrkor är icke känt. Kanske ägde skolgudstjänsterna åtminstone under en kortare tid rum i S. Olavi, vars prästgård 1548 anslagits som bostad åt skolmästaren. 1549 förekommer en uppgift, att »Sancte Clausses» kyrka nödgades lämna ifrån sig två klockor, men så många kunde knappast ett skolkapell ha haft. Förf. antar en felskrivning för S. Olavi. Skolans sigill från sent 1400-tal användes ännu 1637 och visar bilden av S. Nikolaus.

Franciskanklostrets öden fram till dess nedläggande omkring 1530 skildras utförligt; klosterkyrkan hade sju altaren. Ännu en klosterbroder är känd till namnet, Sven Nilsson, omtalad 1487 16/7 (jfr Arboga stads tänkebok, 2, Upps. 1938/39, s. 313). Gardiansigillet nedre bildfält visar icke Maria utan S. Michael jämte den tillbedjande gardianen (som s. 183 not 28 i hastigheten kallas abbot). Då ärkeängeln förekommer på både konventets och gardianens sigill, torde klostret ha varit invigt till denne. Michaels underliggare är åtminstone i konventssigillet ej en drake utan en basilisk. Klosteravsnittet avrundas med en granskning av de s. k. Tröggö-breven. Deras ev. samband med Enköpings kloster avvisas övertygande, liksom Nils Sundquist tidigare gjort; det kan tilläggas, att Tröggö-stampempen att döma av spåren efter sigillet på brevet av 1484 u. d. varit rund med en diameter av 28/29 mm.

Enköping hyste intill 1438 ett hospital, som sedan sammanslogs med S. Jörans gård i Stockholm. Det omtalas redan 1278 och hade till upp-

gift att vårda spetälska. På grundval av de bevarade statuterna från omkring 1380 har förf. beräknat den dagliga kostransonens kalorivärde. Har denna verkligen bestått enligt stadgan — med uppskattningsvis 4 696 kalorier —, bör åtminstone kosthålllet ha varit tillfredsställande. En i enskild ägo befintlig sigillstamp från omkring 1300 med S. Georgs bild har av Nils Sundquist (En bok om Enköping, Upps. 1944, s. 75) förmodats tillhöra hospitalet. Detta bestrider förf., men hans skäl äro ej övertygande. Vid den aktuella tidpunkten var S. Georg välkänd, och sigillet är ingalunda »det äldsta bevarade vittnesbördet» om hans kult i landet (jfr t. ex. Vallentunakalendariet från 1100-talets slut, där helgonets fest bär graden memoria, och enligt Åke Ljungfors' diss. 1955 förekommer festen vid urkundsdatering i ärkestiftet redan 1286). Legendens skrivform Georii i stället för Georgii behöver icke vara skrivfel eller obekantskap med själva namnet, och ej heller äro Georgsbilden och bokstavstyperna av påtagligt låg klass. Något formellt hinder för Sundquists tolkning kan jag ej finna, och antager man, att stampen tillhört ett gille, torde det också ligga närmast till hands att sammanställa detta med hospitalet och spetälskevärdens. Kronologiskt passar stampen även ovanligt väl in på hospitalet. Av andra gillen äro ett prästgille, ett Heliga kors och ett S. Gertruds gille kända. Korsgillet kan möjligen ha stått i relation till det kors med okänd placering, vilket förf. sammanställer med Korsgatan och Korsängen. De omfattande bränderna ha tyvärr stuvat om stadsplanen så effektivt, att närmare lokalitetsbestämningar ofta te sig omöjliga.

De sparsamma underrättelserna om medeltida hantverkare kan kompletteras med namnet Lars Germundsson. Denne signerade 1491 ett altarskåp i Lena och utförde flera liknande arbeten både i Uppland och Södermanland. Som Rune Norberg visat (årsboken Uppland 1953, s. 18), var han bosatt i Enköping och hade bland sina gesäller en Claus Stolt, som tillsammans med mästaren figurerar i Stockholms tänkeböcker. Först under Vasatiden möter man en rik provkarta på yrken. Inom vissa, t. ex. hos kopparslagarna, dominerade tyskar, men i stort sett förefalla svenskar och tyskar ha arbetat sida vid sida.

Ett par försök under 1500-talet att höja stadens betydelse förtjäna nämnas. Johan III anlade nära nuv. Stora torget en kungsgård, som brann ned vid stadsbranden 1609; tomten avstods senare till staden. Betydelsefullare med tanke på den senare utvecklingen var kanske den tillhörande kryddträdgården, som skymtar fram i slutet av 1500-talet och

under 1600-talets första tredjedel. Arrendeavgiften från denna anslogs till borgmästarnas löner. En salpetertillverkning med uppgift att utvinna råvaran för krutframställning började under 1560-talet på det forna klosterområdet men lades ned efter knappa hundra år.

Omställningen i stadens kommersiella liv hindrade icke, att enstaka handelshus, såsom en Hans Adressons vid 1600-talets mitt och en mansålder framåt, kunde driva upp en rörelse till aktningvärt omfång. Det antyds också att storköpmän med vittförgrenade affärer särskilt på utlandet kunde, ehuru i ej känd omfattning, ha sökt sig till Stockholm och där vunnit burskap för att undgå onödiga mellanhänder. Dåtidens invecklade avlöningssystem avspeglas tydligt i de skuldförbindelser med förpantningar o. d., vari stadens prästerskap stod hos denne Hans Adresson. Traktens högrälsa och även präster ägde eljest gårdar och bodar i Enköping, där influetna naturprodukter kunde avyttras.

Hans Adresson var tyskfödd och tillhörde det befolkningskikt, som hastigt lät sig försvenskas. Det tyska inslaget var under medeltiden mycket påfallande och får sättas i relation till järnhanteringen redan under dess äldre skede. Vid stormaktstidens slut synas tyskarna bli färre. Av episodartad karaktär var tyskt och skotskt krigsfolks vistelse i staden vid 1500-talets mitt och under dess senare del liksom krigsfångars från de stora krigerna i början av 1700-talet. Först från tiden omkring 1600 är det möjligt att få en någorlunda klar uppfattning om stadsbornas antal. De uppskattas då till maximalt omkring 1500; den ödeläggande branden 1609 förmodas ha reducerat siffran med en fjärdedel.

Med sin vackra och imponerande och utomordentligt detaljrika monografi över det äldre Enköping, varur några huvudmoment här blott kunnat antydas, har fil. dr Sven Ljung tillfört den moderna stadshistoriska litteraturen ett verk av rang.

O. Odenius

UPPSALA FÖRE 1862 ÅRS KOMMUNALREFORM

HERBERT LUNDH, *Det glömda Uppsala*, Människor och händelser kring en kommunalreform för hundra år sedan, Uppsala 1963.

Stadsfullmäktige i Uppsala har med utgivandet av »Det glömda Uppsala» lämnat ett vackert bidrag till kännedom om det borgerliga Uppsala, som existerade årtiondet före 1862 års kommunalreform, vilken

gjort 1863 till ett märkesår inom svensk kommunalhistoria. Författaren, rektor Herbert Lundh, har med sin stora erfarenhet av praktisk kommunalpolitik och sin historiska fackkunskap med stor lyhördhet kunnat analysera de officiella protokollen från stadens styresmän och därmed fått fram mycket väsentliga uppgifter om den tid i Uppsalas historia, då det moderna Uppsala började växa fram. Hans forskningar är i det hela primärforskningar. Om berörda intressanta skede i Uppsalas historia är mycket litet tidigare känt, varför bokens titel är befogad. Tre frågor ställer författaren upp att behandla, nämligen om kommunalreformen, näringspolitiken och befolkningsfrågan under tiden före kommunalreformen.

Författaren lämnar en redogörelse för stadens styrelse före 1863, speciellt 1800-talets, och visar fram den icke burskapsägande befolkningens stegvisa ökade inflytande och sockenstämmans direkta övergång i stadsfullmäktige. Vi får i denna skildring på ett elegant sätt Uppsala ställt mot en aktuell bakgrund.

För att belysa tidens näringspolitik är debatten kring järnvägen och dess sträckning av stort intresse. Här gällde det att få Uppsala att bryta sin isolering. Till järnvägsfrågans positiva lösning påpekar författaren tidningspressens betydelse genom redaktören för tidningen »Upsala». Spörsmålet om järnvägens sträckning var naturligtvis av stor betydelse även för befolkningen i Uppsalas omgivande socknar. I diskussionen kring järnvägen kom böndernas lösgörande från forkörningen och den därmed ökade tillgången på arbetskraft ofta på tal. För förbunden skulle dock med järnvägen en utkomstmöjlighet till en del försvinna.

»Det glömda Uppsala» erbjuder läsning inte enbart för den infödde uppsalabon utan ger vidare perspektiv, som ger mycket också för den, som har intresse för Uppsalas stora omgivande landsbygd och den betydelse staden haft för landsbygden och den inverkan landsbygden haft på staden. I det senare fallet inte minst genom de stora inflyttningarna till Uppsala. En undersökning i detalj varifrån och varför denna inflyttning ägt rum vore av utomordentligt intresse. Men en mörk sida av inflyttningen var naturligtvis den stora trångboddhet, som gör sig gällande och som författaren ger exempel på.

Vi får vara dr Herbert Lundh tack skyldiga för en utomordentlig skildring av staden Uppsala i verksamhet. Så mycket tacksammare som vi inte äger någon liknande skildring från denna tid, vid sidan av de för Uppsalas borgerliga liv tämligen likgiltiga studentminnena.

W. Ehn

HÄNDELSE OCH MÄNNISKOÖDEN I DET UPPSALA
SOM VARIT

Bo GUSTAF ERIKSON, *Kring Fyris*, Uppsala då och nu, Bonniers, Stockholm 1963. Pris inbunden 28: 50.

1962 skrev fil. mag. Bo Gustaf Erikson, verksam som journalist i Uppsala, en serie artiklar i Uppsala Nya Tidning under rubriken »Uppsala i vårt hjärta». Artiklarna behandlade olika kvarter och miljöer i Uppsalas centrala delar. I lätt och ledig språkskrud förenade Erikson byggnadshistoriska uppgifter med beskrivningar av viktiga eller pikanta händelser och historiska eller originella personer från skilda tider. Även planerna för ett områdes framtida gestaltning togs upp till behandling. Eriksons artikelserie vann stor uppskattning, inte bara bland de redan konst- och kulturhistoriskt intresserade utan också hos en vidare läsekrets. Den till julen 1963 utkomna boken »Kring Fyris» upptar vissa avsnitt ur dessa artiklar; de övriga kapitlen i boken är i huvudsak uppbyggda på samma sätt som tidningsartiklarna.

Bo G. Erikson har genom ingående studium av Uppsala-litteraturen lärt känna stadens och dess innevänares historia. Det är ett imponerande och värdefullt arbete han redovisar, då han nu i sin populärt och välskrivna bok tar fram det viktigaste, roligaste och ibland mest kuriösa från vissa avsnitt ur såväl det borgerliga som akademiska Uppsalas historia. Det hela sammanfogas till en spännande och intressant läsning. Stoffet till boken är hämtat ur den rika och skiftande Uppsala-litteraturen, där författaren anför Uppsala-kännarna framför andra, K. W. Herdin och Nils Sundquist, bland de viktigaste källorna. Det bör poängteras att Erikson inte enbart bygger sin bok på redan tryckta källor. Han har även gjort viktiga arkivstudier. Dessutom har han med ett livligt och sakligt intresse följt de stadshistoriska undersökningar, som utförts av Upplands fornminnesförening under de senaste åren, och sålunda vunnit kännedom om de senaste rönen inom Uppsalas bebyggelsehistoria.

Bo Gustaf Eriksons bok »Kring Fyris» är ett inslag av ny typ i Uppsala-litteraturen. Boken bör framför allt passa den, som på ett lätt-tillgängligt och behagligt sätt vill veta något om Uppsalas gårdar, människor och historier i Uppsala »då och nu».

Yngve Svalander, väl förtrogen med bokens innehåll och stämning, har lätt och elegant illustrerat boken med många och fina teckningar,

Herbert Lindgren har givit boken en mycket välgjord och tilltalande typografi.

O. Ehn

ARKEOLOGI

Av utrymmesskäl får årsboksredaktionen stanna vid en uppräknig av den senaste litteraturen rörande uppländsk arkeologi och kulturhistoria. *Tor*, Vol. IX, Meddelanden från Institutionen för nordisk fornkunskap vid Uppsala universitet, under redaktion av professor MÅRTEN STENBERGER, Uppsala 1963. Pris 20 kr: —. Ur innehållet må anföras: »Norrland och Sydsandinavien» av HANS CHRISTIANSSON, »Skuttungesjön» av STEN FLORIN, »Skelettmaterialet i Dragby hällkista» av Nils-Gustaf Geijvall och »Vikingatågens höjdpunkt och slut» av BERTIL ALMGREN.

ALLMÄN KULTUR- OCH PERSONHISTORIA

GURLI TAUBE, *Musik, dans, språk och andra akademiska färdigheter i Uppsala*. Uppsala 1963.

EINAR TEGEN, *Frälsejord i bondehand, Grassar och Björnomebönder*, Norrtälje 1963.

HEMBYGDSLITTERATUR

ANDERS ERIKSSON LILONIUS, *Lovtal till Uppland*, Dorpat 1651; nytryck utg. av Förlags AB Appelberg, Uppsala, 1963, i översättning av Jan-Olof Tjäder, kommentar av Wolter Ehn och bibliografisk notis av Fredrik Berg.

ALF NORDSTRÖM, *Märsta från forntid till flygtid*. Utgiven av Svenska Riksbyggen. Stockholm 1963.

Boken om Stocksund, Utgiven av Stocksunds köping, Stocksund 1963.

Fyra Mälarsocknar 1963, II, Ekerö, Lovö, Adelsö och Munsö, Utgiven av NILS BERGSTRÖM.

E. ALFRED JANSSON, *Singö*, en Roslagssockens krönika, Upplands fornminnesförenings tidskrift 48: 2-3, kan rekvideras hos fornminnesföreningen, S. Erikstorg 10, Uppsala. Pris kr. 20: —.